

KRITIKAI RECENZIÓK

Gedeon Péter

LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK: A TÁRSADALOM MARXISTA ELMÉLETÉRŐL

JONATHAN JOSEPH: MARXISM AND SOCIAL
THEORY (PALGRAVE MACMILLAN, 2006)

Jonathan Joseph könyvében a marxista elméletek bemutatását és vizsgálatát a marxizmuson belüli pozícióból végzi el. Álláspontját a kritikai realista iskolához köti, ezért sem meglepő, hogy a kritikai realizmus álláspontja jelenik meg szintetizáló és a vitákban győztes álláspontként. A marxista iskolák vitái általi kölcsönhatások eredményeként relativizálódik a marxista és nem marxista irányzatok közötti választóvonal. Joseph szerint a társadalom marxista elmélete nem hanyatlik, a marxizmus továbbra is a változó társadalmi világ lehető legjobb megértését nyújthatja, azonban a recenzius érvétele szerint a marxizmus mint zárt paradigma átalakulása inkább felbomlás, a marxista iskolák ellentmondásainak marxizmuson belüli megoldása nem lehetséges.

Bevezetést írni társadalomelméleti irányzatokról nehéz és hálátlan feladat. Akiknek szól, azok az ilyen könyveket sokszor nem értik, akik értik, azok nem olvassák. A megcélzott olvasóközönség ugyanis nem ismeri azokat a szövegeket, amelyeket a könyv bemutat. Ezen ismeretek hiánya igencsak megnehezíti a tárgyalt elméletek megértését. Azok viszont, akik ismerik a könyvben vizsgált elméleteket, ritkán olvassák az ilyen munkákat, hiszen nem szorulnak rá arra, hogy valaki más foglalja össze helyettük annak lényegét, amit olvastak. Persze, tegyük hozzá, a társadalomelméleti iskolák fogalmainak, koncepcióinak, vitáinak leírása soha nem pusztán összefoglalás, hanem mindig egyúttal olyan interpretáció is, amely saját jогon érdekes és fontos elméleti teljesítmény. A marxista társadalomelméletek bemutatása szükségessé teszi a marxi tradíció újradefiniálását, a marxi és a marxista megközelítések, illetve a marxista és nem marxista elméletek közötti határok megállapítását, továbbá a rivális marxista elméleti iskolák közötti vitákban történő állásfoglalást. Az interpretáció jellegét jelentős mértékben befolyásolja az, hogy a szerző marxizmuson belüli vagy azon kívüli álláspontot foglal-e el.

Jonathan Joseph világossá teszi, hogy a marxista elméletek vizsgálatát a marxizmuson belüli pozícióból végzi el. Álláspontját a kritikai realista iskolához köti, ezért elemzéseinek nem titkolt tétje az, hogy a rivális marxista elméletek összehasonlító analizisének eredményeként a kritikai realizmus álláspontja jelenjen meg szintetizáló és a vitákban győztes álláspontként. Szerencsére a kritikai realizmus marxizmusa lehetővé teszi a szerző számára azt, hogy mind a marxi, mind a marxista elméletek tárgyalása során az elméleti sokféleségre nyitott nézőpontot alakítson ki a maga számára. A könyv kiegyensúlyozott módon mutatja be mind a marxi, mind az egymással vitázó marxista elméleteket. Külön erénye a szövegnek, hogy a bevezetést bevezetésként olvasók világos és emészthető, de mégsem leegyszerűsítő okfejtéseket kapnak.

A szerző leírásában a marxi elmélet kulcsfogalmai: termelési mód, osztályok, elidegenedés, kapitalizmus, kommunizmus, történelmi materializmus, alap-felépítmény. Jonathan Joseph bemutatja, hogyan vezet le Marx a munkaérték-elmélet alapján a

kapitalizmus osztályszerkezetét, hogyan kapcsolja össze az állam elemzését az osztálytársadalom problémájával. A marxista iskolák későbbi vitáit Marxra visszavetítve megállapítja, hogy Marxnál megtalálható a történelmi materializmus kettős értelmezése: a történelem a termelési viszonyok fejlődése és egyúttal osztályharc. Az állam marxi elmélete tartalmazza mind az instrumentalista, mind a strukturalista felfogást: az állam egyrészt osztályérdekek védelmezője, másrészt a társadalmi kohézió tényezőjeként a gazdasági rendszer általános szükségleteit védi, biztosítja a gazdasági és társadalmi stabilitást. A társadalmi változás marxi elmélete a struktúra és a cselekvés egységét mondja ki.

A marxizmus megjelenésével felbomlik a marxi elmélet egysége, a rivális iskolák önállósítják egymással szemben a marxi elmélet belső mozzanatait. A szerző megmutatja, hogy a klasszikus és a praxismarxizmus önállósulása az elméleti egység felbomlásának első állomása: szembekerül egymással szükségszerűség és szabadság, tudomány és filozófia, struktúra és cselekvés, determinizmus és aktivizmus. A kulcsfogalmak egyfelől: termelőerők, dialektikus materializmus, természeti szükségszerűség, a kapitalizmus összeomlása, másfelől: elidegenedés és racionalizáció, osztálytudat, dialektika, elidegenedés, totalitás, szubjektum és objektum egysége. Joseph elmarasztalja a II. Internacionálé marxizmusát gazdasági determinizmusa és redukcionista társadalomfelfogása miatt, de kritikával illeti Lukács, Korsch vagy Sartre filozófiáját is a társadalmi cselekvés filozófiai szintű megalapozása miatt: a filozófia az objektivista teleológiát szubjektív teleológiával helyettesíti, a történelmi materializmust filozófiai keretbe kényszeríti – aláásva ezzel a történelmi viszonyok tudományos vizsgálatának lehetőségét (a praxisfilozófia képviselői közül a szerző Gramscit különíti el a többi szerzőtől azért, mert ő az, aki filozófiai gondolatmenetek révén nem elzárkózik, hanem utat nyit egy új tudományos felfogás felé).

A fenti dichotómiák jelennek meg újra a strukturalizmus és a frankfurti iskola marxizmusában, most már nem csupán mint iskolák közötti, hanem egyúttal mint az egyes iskolákon belüli ellentmondások is. A strukturalista iskola althusseri változata szembeállítja a humanista és a tudományos Marxot, az episztemológiai törés feltételezése a praxismarxizmus (filozófiai marxizmus) kritikáját alapozza meg. Althusser számára az univerzális emberi lényeg fogalma értelmetlen, a történelem szubjektum nélküli folyamat, a marxizmus nem historicizmus, hanem a rendszer strukturalista elemzése, a társadalmi szereplők a társadalmi viszonyok hordozói. Poulantzas az állam strukturalista elméletét dolgozza ki, hangsúlyozza az állam relatív autonómiáját, azt, hogy az állam a társadalomban kohéziós tényező, a termelés feltételeinek újratermelője, éppen mert a kapitalizmusban az állam a gazdaságon kívül áll. A politikailag domináns osztály és a gazdaságilag domináns osztály a meg nem felelés viszonyában is állhat.

A strukturalizmus legnagyobb elméleti gyengesége az, mondja Joseph, hogy struktúra és cselekvés dichotómiáján belül a struktúra oldalára áll, és nem teszi lehetővé a

cselekvő elméleti integrálását. Joseph megmutatja, hogy Poulantzas késői munkáiban az állam és a hatalom relacionista értelmezése révén törekszik ugyan az aktivizmus elemének elméleti integrálására, de e kísérletet a szerző sikertelennek ítéli. Poulantzasnak nem sikerül a hatalomnak társadalmi csoportok, azaz cselekvők közötti viszonyként való értelmezését összekötnie a hatalom és állam strukturalista értelmezésével, a relacionista értelmezés nála nem kiegészíti, hanem helyettesíti a strukturalista megközelítést.

A frankfurti iskola kulcsfogalmai: eldologiasodás, racionalizáció, bürokratizálódás, autoritarianizmus, tömegtermelés, tömegfogyasztás, kultúripar egyfelől, és munka, interakció, rendszer, életvilág, kommunikatív racionalitás másfelől. Horkheimer és Adorno a kritikai gondolkodás instrumentális ésszé változását mutatja be. Érvelésük szerint a pozitívista tudomány és a tömegkultúra a kapitalizmus eldologiasodásának világába zárja be az egyéneket. Habermas a modern társadalmat rendszer és életvilág kettéválásaként jellemzi, és arra figyelmeztet, hogy a rendszer gyarmatosítja az életvilágot. E folyamat ellen a kommunikatív racionalitás révén lehet felvenni a küzdelmet. A frankfurti iskola első generációjának tagjai azt vizsgálják, hogyan gyűri maga alá a rendszer a cselekvőt. Habermas a kommunikatív racionalitás fogalmára támaszkodva a cselekvő rendszer elleni küzdelméhez keres elméleti megalapozást. Joseph egyaránt bírálja Adorno és Horkheimer filozófiai fogantatású tudományellenességét és Habermas elméleti kiütkeresését. Úgy érvel, hogy Habermas társadalmikonszenzus-elmélete eltérít a konkrét társadalmi és politikai formák elemzésétől, transzcendentális és ahistorikus elmélet, amely a történelmi feltételek helyébe a beszédaktus univerzális feltételeit állítja.

A marxista iskolák fogalmi rendszereinek szembeállítását és elemzését követően Joseph a marxista elméletek néhány alkalmazásával foglalkozik. Ilyen alkalmazás a feminizmus, a nemzeti kérdés, a történelemelmélet és a modern gazdaság vizsgálata. A marxista feminizmus középponti kérdése az, hogy mennyiben szükségszerű a kapitalizmus számára a nők elnyomása, s a nők elnyomása elleni küzdelem kapcsolódik-e a kapitalizmus elleni küzdelemhez? A nacionalizmus kapcsán Joseph azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti kérdés nem erőszakolható bele az elnyomó és elnyomott nemzetek sémájába. A nemzeti jogok elismerése elválasztandó a kapitalista fejlettség kérdésétől. A történelemelméleti alkalmazások a termelőerők és az osztályharc, a kapitalizmusba való átmenet, az angol kapitalizmus kialakulása körüli vitákat jelentik. Joseph e vitákat struktúra és cselekvés elméleti dichotómiájának változataiként tárgyalja. A modern gazdaság vonatkozásában a szerző a kapitalizmust fordizmusként és posztfordizmusként leíró regulációs iskolát mutatja be.

A marxista iskolák tárgyalását a szerző a marxizmust kritizáló két elmélet, a posztmarxizmus és a kritikai realizmus bemutatásával zárja. A posztmarxizmus a dekonstrukció fogalmára, a posztmodernre és Foucault hatalomfelfogására támaszkodik. Laclau és

Mouffe munkái azért bírálják a marxizmus gazdasági redukcionizmusát, mert a történelmi változásoknak a termelési módra és az osztályharcra való visszavezetése nem teszi lehetővé a társadalom plurális természetének a megragadását, a rögzített politikai identitást nélkülöző társadalmi erők kontingens természetének felismerését.

Joseph a posztmarxizmus legfontosabb hiányosságát abban látja, hogy ez az iskola nem képes a kritikán túlmenő alternatív társadalomelméletet megfogalmazni. A rivalizáló marxizmusok elméleti és tudományos szintézisét Joseph szerint a kritikai realizmus teszi lehetővé. A kritikai realizmus túllép mind a gazdasági, mind a diszkurzív redukcionizmuson, elveti mind a mechanikus, mind a praxismarxizmus teleologikus szemléletét, elméletileg koherens módon egyesíti a cselekvést és a struktúrát, az emergens folyamatok elméleteként vizsgálja az egymásra rétegződő, de egymásra nem redukálható társadalmi folyamatokat. Josephnél tehát a kritikai realizmus elmélete a különböző marxista iskolákra széteső elméleti megközelítéseket újra egységre hozza, olyan új elméleti szintézist ajánl, amely meghaladja a korábbi marxizmusok determinizmus és aktivitás, struktúra és cselekvés, tudomány és filozófia dichotómiáiban megjelenő egyoldalúságait. Ebben az ábrázolásban a marxizmus szétesése egymással szembeforduló iskolákra az elmélet kategoriális egységének megteremtéséhez vezető út állomása. Azt jelenti-e mindez, hogy a marxizmusnak rivalizáló iskolákra való szétválása nem a marxista paradigma szétesésének, felbomlásának a folyamata, hanem magasabb szintre való fejlődésének, egy új elméleti szintézisnek a közbeeső fázisa?

Mielőtt igennel vagy nemmel felelnénk e kérdésre, egy másik kérdést kell feltennünk. Miért esett szét a marxi elmélet marxista iskolákra? A könyv e kérdést nem fogalmazza meg, így nem is válaszolhatja meg. A marxi elmélet a filozófián túllépő olyan tudományt hozott létre, amely társadalomfilozófiai tartalmaknak adott tudományos formát. A marxi társadalomelmélet tudomány volt, politikai gazdaságtan, amely az elidegenedés társadalom- és történetfilozófiai problematikáját a politikai gazdaságtan kategóriáiban jelenítette meg. Miért bomlott fel filozófia-társadalomelmélet-tudomány egysége a marxizmusban? Miért jött létre az elidegenedést és annak visszavételét tematizáló filozófia és a modern társadalomfejlődést leíró pozitivistá tudomány dichotómiája? Nem érthetjük meg e problémákat akkor, ha nem vizsgáljuk a munkaérték-elméletnek és a szocializmus perspektívájának a marxi és marxista elméletekben játszott szerepét. Joseph könyvének nagy hiányossága az, hogy hallgat erről. E hallgatásnak oka van, erre majd visszatérek.

A marxi elméletnek marxizmusokra való szétesése mélyen gyökerezik a marxi elmélet belső problémáiban. Marx az elmélet és gyakorlat egységének tételét arra alapozza, hogy a politikai gazdaságtan kritikájaként felépített elmélet a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gyakorlatát is megalapozza, az elméletből levezethető a kapitalizmus gyakorlatának átalakulása. Marx úgy véli, kritikai elmélete megszabadította a szocializmus

elméletét az utópiától. Azt gondolom, Marx ebben tévedett. A másik probléma az, hogy filozófiának és tudománynak a marxizmus elméleti egységét megalapozó szintézisét a munkaérték-elmélet kategóriái biztosítják. Ha a munkaérték-elmélet hibásnak bizonyul, akkor kiesik az elméletből az egységet biztosító fogalmi rendszer, s ez azután a filozófiai és tudományos problematika széteséséhez vezet.

A marxizmus szocializmusfelfogás szerint a társult termelők maguk alá rendelik és átláthatóvá teszik saját társadalmi összefüggéseiket. Ezt jelenti az elidegenedés világtörténelmi jelentőségű visszavétele. Az elidegenedés megszüntetését a társadalmi tulajdon és a társadalmi tervezés teszi lehetővé. A probléma azonban az, hogy mindkét fogalom üres. Mit jelent a társadalmi tulajdon? A magántulajdon ellentétét, azt tehát, hogy a tulajdonjogokat az egyének nem magánszemélyekként, hanem egy közösség tagjaiként gyakorolják. A társadalmi tulajdon az egyéni és társadalmi (nem egyéni) tulajdonlás egysége. Ilyen egység elképzelhető kis közösségek keretén belül, amikor is az egyének úgy bánhatnak a közösség tulajdonával, mint saját egyéni tulajdonukkal, de értelmezhetetlen egy komplex társadalomban. A marxizmus válasza szerint a társadalmi tervezés valósítja meg az egyéni és társadalmi tulajdon egységét. A társult termelők a termelés folyamata előtt döntenek az erőforrások allokációjáról, s e döntésekben ölt testet az egyéni tulajdon társadalmisága, illetve a társadalmi tulajdon egyénektől el nem választott jellege. Milyen intézmények, mechanizmusok teszik lehetővé e döntések megszületését egy komplex, kiterjedt munkamegosztáson alapuló társadalomban? Marx hallgat erről. E feladat megoldásához tökéletes informáltság és tranzakciós költségek nélküli kollektív döntéshozatal szükségeltetik. Mindkét feltételezés valóságidegen. Marx tehát azért hallgat, mert e kérdésre nincsen válasz. Társadalmi tervezés és társadalmi tulajdon a gyakorlati megvalósíthatóság oldaláról tekintve üres, azaz utópikus fogalmak. Következésképpen a szocializmus elméleti követelése a társadalmi gyakorlattal való szembefordulást foglalja magában. Ez az ellentmondás jelenik majd meg a marxizmus történetében.

Az elidegenedés Marxnál emberi lét és emberi lényeg szembefordulása egymással. Az elidegenedés azt jelenti, hogy az egyének nem uralják saját társadalmi viszonyait, az egyéni cselekvések hátában e cselekvések nem szándékolt következményei irányítják az egyéneket. Ezt a filozófiai problémát Marx az érték és csereérték fogalmaival artikulálja. Az absztrakt munkában mint az érték szubsztanciájában az egyetemes emberi tevékenységre való nembeli képesség jelenik meg. A pénzben mint az érték önállósult formájában az emberi nembeliség ölt kísérteties formát. A kapitalizmusban termelő egyének kénytelenek átengedni a termelési folyamat szabályozását a pénznek, az érték különös tárgyi formában önállósult formájának. Ezért a kapitalizmus elidegenedett, eldologiasult társadalom. Ha az érték fogalmát elválasztjuk a munka fogalmától, akkor az értékelmélet már nem szolgálhat a kritikai filozófia gazdaságtani újrafogalmazására. A marxizmus filozófia tudományá

transzformálása a munkaérték-elmélet érvényességéhez kötött. Ha a munkaérték-elmélet nem működik, akkor a filozófiai állítások nem fordíthatók át tudományos (politikai gazdaságtani) állításokká. Filozófia és tudomány egysége megszűnik.

A fentiek alapján a filozófiai és a tudományos marxizmus szétválásában a szocializmusutópia és a politikai gazdaságtan átalakulása egyaránt szerepet játszik. A marxista filozófia tudománnyal szembeni önállósulása annak kifejeződése, hogy a szocializmusnak mint az eldologiasodás visszavételének kimondása csupán filozófiai síkon lehetséges, a szocializmus megvalósíthatóságának problémájához nem rendelhető tudományos, empirikusan falszifikálható fogalomrendszer. Ha a szocializmus utópia, nincsen olyan posztkapitalista intézményi szerkezet, amely tudományos fogalmakban megragadható lenne. Ezért a társadalmi praxishoz kötődő tudomány elveszíti a szocializmusnak mint az elidegenedésen túli társadalomnak a perspektíváját, a marxista társadalomtudományok számára kiürül az elidegenedésről folytatott marxi diskurzus. Ha a marxista társadalomtudományok kapitalizmus és szocializmus összefüggését fogalmilag leválasztják az eldologiasodás megszüntetésének problémájáról, akkor ezt a problémát a marxista filozófia fogja újrafogalmazni, most már a tudománnyal szemben. A tudomány és filozófia közötti ellentét meghaladásához, egy új marxista szintézishez az eldologiasodás filozófiai problémájának valamilyen tudományos kategóriarendszerben történő újrafogalmazására lenne szükség, de ilyen kategóriarendszert csak a munkaérték-elmélet tudott ajánlani. Nem látszik olyan másik társadalomtudományi fogalomrendszer, amely erre alkalmas lenne.

Ily módon a marxista iskolák megjelenése nem egy új társadalomelméleti szintézis felé tartó fejlődés, hanem a marxi paradigma szétesésének és átalakulásának a marxi tradícióból kivezető folyamata. Joseph érvelése azért nem engedi meg ezt a konklúziót, mert előzetes elméleti és értékválasztásának megfelelően gondolatmenetei a marxista tradíción belül maradnak. E választás korlátozza a marxi és marxista elméletekkel szembeni kritikáját. A kritikai realizmus talajáról persze joggal megfogalmazható számos, a marxi és marxista elméleteket terhelő probléma, mint például a gazdasági redukcionizmus, a történelmi szükségszerűség elfogadása, az állam instrumentalizálása. Bíráló tárgyává tehető továbbá filozófia és tudomány, rendszer és cselekvés elméleti szétválása, és szorgalmazható az elméleti egység helyreállítása. Az egység kimondása azonban meglehetősen általános, és a társadalomtudományok szintjén maradó tételeket jelent az egyének struktúraalakító tevékenységéről és a struktúra egyéni cselekvést preformáló szerepéről. Ez a szintézis figyelmen kívül hagyja azt, hogy cselekvés és struktúra mást jelent a filozófia és a tudomány számára. A filozófiában a struktúra az eldologiasodott kapitalizmus, a cselekvés az eldologiasodás megszüntetése, a szocializmus létrehozása, ezért a cselekvés a struktúra megszüntetését jelenti. A tudományban a cselekvés a struktúra átalakítását eredményezheti, egy adott struktúra megszűnése ugyanakkor egy másik struktúra kialakulása. Ha

Joseph a tudományos diskurzus számára fogalmazza újra cselekvés és struktúra összefüggését, akkor kiejti az elméletből az eldologiasodás filozófiai problematikáját, cselekvés és struktúra szintézise nem lesz a filozófia és tudomány szintézise, hanem csupán az egyik oldal álláspontjának újrafogalmazása. Ez azonban nem azért lesz így, mert a szerző rosszul kereste a szintézist, hanem azért, mert filozófia és tudomány új szintézise a marxizmuson belül immár nem lehetséges. Ez persze olyan állítás, amelyet Joseph marxistaként nem fogadhat el.

A marxizmus iskolái hatottak más társadalomtudományi iskolákra, de ez megfordítva is igaz. Mind a filozófiai, mind a tudományos, mind a társadalomelméleti marxizmusok diskurzusai beépítették magukba a nemmarxista társadalomtudományi irányzatok fogalmait. Erre a könyvben is több utalást találunk. A marxista iskolák vitái ezért nem is érthetők meg teljesen a nem marxista irányzatok ismerete nélkül. A kölcsönhatások eredményeként relativizálódik a marxista és nem marxista irányzatok közötti választóvonal. Joseph szerint a társadalom marxista elmélete nem hanyatlik, a marxizmus továbbra is a változó társadalmi világ lehető legjobb megértését nyújthatja. Én másképp látom. A marxizmus mint zárt paradigma átalakulása felbomlás, a marxista iskolák ellentmondásainak marxizmuson belüli megoldása nem lehetséges. A marxista iskolák elméleti teljesítménye és teljesítőképessége nem független a marxizmus és nem marxizmus közötti határok relativizálódásától. A marxista elméletek fejlődése éppen a marxizmus felbomlásaként fejlődés.

MAGYAR **Lettre**

EUROPÁI KULTURÁLIS FOLYÓIRAT - 2011 NYÁR

Gabriela Adameşteanu · Emil Andreev
Brinduşa Armanca · Balázs Attila
Mohammed Bamyeh
Sergio Benvenuto
Bojtár Endre · Elena Bossi
Pascal Bruckner
Darvasi László
Erdős Virág
Forgács Zsuzsa
Zsuzsanna Gahse
Garaczí László
Karl-Markus Gauß
Györffy Akos · Ódón von Horváth
Michel Houellebecq · Michael Hvorecky
Kali Kinga · Esther Kinsky
Konrád György · Kovai Cecília
Cécile Laborde · Lakatos Dóra
Claus Leggewie · Kenan Malik
Sami Mair · Németh Gábor
Parti Nagy Lajos
Gonzalo Rojas
Oliver Roy · Fero Sebej
Robert Şerban
Cristian Teodorescu
Végel László
Dragan Velikić

BOJTÁR
LEFELE A DUNÁN
A MULTIKULTI VÉGE?

I N T E R N A T I O N A L E 18

John